

Розділ VI
МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477) «1914/1918»

О.П. Реснт (м. Київ),
В.М. Шевченко (м. Чернігів)

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(здобутки радянської історіографії 1920-х рр.)

У статті розглянуто здобутки радянської історіографії 1920-х років у вивченні селянського руху в Україні часів Першої світової війни. Проаналізовано перші праці російських та українських учених, які торкалися цього питання. Відзначено труднощі й успіхи перших дослідників проблеми.

Ключові слова: *війна, селянство, історіографія, село, революція.*

Наближається столітній ювілей від початку Першої світової війни — однієї з найстрашніших і найкривавіших воєн в історії людства. Влучно названа істориком С. Кульчицьким «цивілізаційною кризою»¹, вона вирішальним чином вплинула на основні тенденції світового поступу в ХХ ст. Не дивно, що і сама війна, і пов'язані з нею події продовжують і сьогодні залишатися серед найактуальніших проблем сучасної історичної науки. Проте в радянський період вони визначалися дещо однобічно. Основною причиною цього було те, що радянські вчені прагнули будь-що науково обґрунтувати об'єктивну невідворотність поділу світу на два антагоністичні табори — комуністичний і капіталістичний, що стався в ході Першої світової війни. При цьому, обґрунтовуючи історичну закономірність появи першої у світі Країни Рад, нерідко вони фактично ігнорували інші процеси та події, які з тих чи інших причин не вписувалися в їхню концепцію історичного розвитку. Як наслідок, у Радянському Союзі вивчалися, як правило, лише ті процеси, які були «детермінуючими факторами ходу воєнних бойових дій, а також революції 1917 р.»². Як складова революційних змін, що назрівали, розглядався у роки війни і рух багатомільйонного селянства, в тому числі й українського. Нижче нами зроблено спробу проаналізувати праці тих радянських авторів, як українських, так і

російських, які у ході власних досліджень* першими так чи інакше торкнулись проблеми селянського руху в період від початку Першої світової війни і до повалення самодержавства.

Знайомство з відповідною науковою та спеціальною літературою засвідчує, що в перші роки радянської влади пріоритетним напрямом у розвитку історичної науки, в тому числі й аграрної, стало висвітлення передумов, перемоги та наслідків більшовицького повстання 25 жовтня 1917 р. Не дивно, що перші згадки про селянський рух часів війни знаходимо в багатопланових роботах, де він висвітлюється лише побіжно. Початок цьому було покладено брошурою А. Хрящової «Крестьянство в войне и революции», виданої Центральним статистичним управлінням у 1921 р.³ Проте згадки про рух селянства у 1914–1916 рр. мають тут дуже загальний характер без будь-якого конкретного фактажу. Більш суттєвою в цьому відношенні є відповідна інформація, наведена у монографії Б. Граве, в якій йдеться про класову боротьбу в роки війни⁴. І хоча основна увага дослідника прикута до буржуазії та пролетаріату, водночас помітне і прагнення автора відтворити й демократичний рух селянства. Принагідно відзначимо, що у монографії Б. Граве вперше наявна й реальна інформація про селянський рух безпосередньо в українських губерніях. Для цього були використані архівні матеріали з фондів Київського, Катеринославського та Харківського губернських жандармських управлінь⁵. На жаль, залучені автором архівні джерела виявились позбавленими конкретного матеріалу по губерніях і повітам, а, отже, непридатними для їхнього статистичного аналізу. На це вчений прямо вказує у вступі, де зазначає, що саме відсутність фактологічних даних завадила тогочасним дослідникам глибоко вивчити селянський рух у роки війни. Через це, продовжує він, «ми змогли лише попутно зупинитись на ньому»⁶. Таке щиросердечне зізнання зайвий раз підкреслило основні проблеми, які чатували на перших радянських істориків та економістів. Це і фактичний занепад архівної справи в роки світової та громадянської воєн⁷, і міжвідомчі протиріччя й амбіції окремих керівників⁸. Зрештою, це і генеральна лінія партії та пріоритет революційного руху пролетаріату і вторинність демократичного руху багатомільйонного селянства. Та, попри всі негаразди, вивчення селянського руху в роки Першої світової війни тривало.

Новий поштовх воно отримало в період всенародного урочистого відзначення 10-літнього ювілею «Великого Жовтня». Історики не були осторонь цієї події. У 1927 р. з'явилась ґрунтовна монографія одного з найвідоміших тогочасних радянських дослідників А. Шестакова⁹. Присвячена вивченню стану сільського господарства та селянського руху в Російській імперії напередодні подій 1917 р., вона вигідно відрізнялася від робіт попередніх авторів своєю ґрунтовністю і глибиною висвітлення питань, які розглядалися. Її автор набагато

* У статті свідомо не приділено уваги роботам про сталинську аграрну реформу, обмежуючись 1914 роком. Стосовно ж останнього, за даними С. Дубровського, виступи селян у цей період не спостерігались. — Див.: Дубровский С.М. Крестьянское движение в годы столыпинщины // На аграрном фронте. — 1925. — № 1. — С. 101.

ретельніше поставився до вивчення доступних йому неопублікованих джерел, в тому числі й у архівах Москви та Ленінграда¹⁰. Це дозволило йому не тільки суттєво розширити фактологію селянського руху, але й спробувати проаналізувати його як на губернському, так і на повітовому рівнях. Останнє є особливо помітним при характеристиці виступів українських селян. Так, розглядаючи район Лівобережжя та Слобожанщини (у монографії він означений як Лівобережна Україна), А. Шестаков виділяє там Полтавську губернію, в якій жандармами не зареєстровано протягом 1914–1916 рр. жодного селянського виступу¹¹. Хоча інші джерела постійно підтверджували їх наявність. Коментуючи таку ситуацію, вчений пише, що, очевидно відомості департаменту поліції «страждають помітною неповнотою, так як натяки на «непорозуміння» зустрічаються і в сучасній періодиці, й у земських виданнях»¹². Харківську губернію він відзначає як місце найактивніших виступів селян даного району. У Сумському повіті дослідник виділяє події у с. Сироватка¹³, де стався великий виступ селянства проти місцевих куркулів¹⁴. Нарешті, Чернігівську губернію автор називає «відносно тихою», зафіксувавши там лише кілька серйозних селянських виступів¹⁵. Оцінюючи рух селян Правобережної України, А. Шестаков наголошує на тому, що за масовістю та напругою він переважає інші українські райони, а за своєю спрямованістю є відверто антипоміщицьким. Адже у всіх трьох правобережних губерніях — Київській, Волинській та Подільській — основна боротьба велася навколо вирішення сервітутних проблем¹⁶. Повсюди правобережні селяни наполегливо відстоювали своє право користуватися так званими корисними угіддями — лісом, водоймищами, луками, сінокосами тощо. Важливу роль відігравав також супротив виконанню землемірами межових робіт. Такі виступи мали надзвичайно впертий і напружений характер, часто супроводжувалися сутичками з поліцією, фільварковою адміністрацією, представниками місцевої влади тощо. В межах Південної, або Степової України автор також виявив ряд специфічних рис, характерних для виступів південноукраїнського селянства. Зокрема, він звернув увагу на те, що з початком Першої світової війни на Півдні України різко загострилися сутички місцевих селян з поміщиками та колоністами німецького походження перш за все на земельному ґрунті. Адже на початок війни німецькі колоністи зосередили у своїх руках величезні площі. У 1915 р. лише у Таврійській губернії існувало 329 німецьких колоній, яким належало близько 580 тис. дес. землі, 233 колонії у Катеринославській губернії мали близько 283 тис. дес., а у найбільш аграрній Херсонській губ. німецьким та австро-угорським поміщикам і колоністам загалом належало понад 987 тис. дес. землі¹⁷. Не дивно, що саме землеробська Херсонщина була виділена А. Шестаковим як місце найбільш активного протистояння українських селян і німецьких землевласників¹⁸. Відзначив він і активний супротив селян цього району підвищенню орендної плати за орендовану ними поміщицьку землю, а також випадки прямого захоплення поміщицької землі, активну участь у таких виступах жінок тощо¹⁹. Аналіз наявних документів і окремих фактів селянського руху, в тому числі і в українських губерніях та повітах, дали А. Шестакову можливість зробити важливий теоретичний висно-

вок про розвиток у роки війни другої соціальної війни на селі — рядового селянства проти сільської буржуазії — куркульства²⁰. Тому ми так детально зупинилися на характеристиках, даних А. Шестаковим селянському руху часів Першої світової війни в Україні, що по суті вони стали першим досвідом глибокого наукового аналізу останнього. Значною мірою цьому сприяло поступове налагодження архівної справи, розширення джерельної та історіографічної бази за рахунок публікації окремих архівних документів²¹, спогадів²² та інших важливих матеріалів²³. Звичайно, А. Шестакову не вдалося уникнути тих об'єктивних і суб'єктивних обставин, які згадувалися вище й які у 20-х рр. помітно гальмували вивчення селянського руху часів війни. Та, незважаючи на це, зауважимо, що зазначена монографія А. Шестакова стала помітним явищем у радянській історіографії XX ст.

Не можна не відзначити й появу в рік десятиріччя Жовтневої революції суто українських праць, де йшлося про селянський рух у роки Першої світової війни. Як правило, вони публікувались на сторінках ювілейних збірників, що видавались істпартом*, організаціями КПУ(б) та комісіями, спеціально створеними для підготовки і проведення ювілейних заходів. У одному з таких збірників у 1927 р. з'явилася змістовна стаття Ем. Когана, присвячена аграрному рухові 1917 р. на Катеринославщині²⁴. За своєю структурою стаття мало чим відрізнялася від аналогічних російських публікацій. Головна увага автора зосередилася на подіях, які безпосередньо передували та сприяли революційним змінам у жовтні 1917 р. Проте йому вдалося належним чином висвітлити події перших двох років війни у селах Катеринославщини. Як і у монографії А. Шестакова, у статті Ем. Когана йдеться про виступи проти великого поміщицького, і, насамперед, німецького землеволодіння, як про основну форму селянського руху в межах Катеринославської губернії на початку війни. Знову читаємо про зростання орендних цін на землю, проти якого також досить напружено боролися селяни Катеринославщини. До певної міри оновленою є теза про те, що поряд із участю у виступах багатьох жінок подекуди згадується й про участь у них новобранців²⁵. Цікавими є дані й про поширення на селі антивоєнної, політичної агітації, в тому числі й агітації на національному ґрунті. Щодо останньої, то на відміну від інших авторів, які також торкалися подібних проблем, Ем. Коган дає розширену, конкретизовану її характеристику. Автор прямо вказує на важливу роль у такій агітації Катеринославської «Просвіти», основу якої склали члени УСДРП. «Просвіта» мала свої філіали у селах Мануйлівка, Петриківка Новомосковського повіту, у с. Діївка Катеринославського повіту та в інших²⁶. За своїм впливом на населення, підкреслює

* Істпарт — комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії. Заснований у вересні 1920 р., в Україні — з квітня 1921 р. Підпорядковувався ЦК КПУ. У 1929 р. реорганізований в інститут історії партії і Жовтневої революції. Згодом — філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — Див.: Рад. Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К.: УРЕ, 1970. — С. 282.

Ем. Коган, посилаючись на жандармські документи, існуючі в губернії про-світницькі товариства сприяли «духовному розвитку українського народу»²⁷. Проте, як і в інших авторів, у статті вкотре підкреслюється невдоволення станом джерел, зокрема жандармських документів. «Слід відзначити, — пише її автор, — що важко судити про дійсний стан речей за жандармськими повідомленнями, особливо перших років війни, вражаючих своєю сухістю та казенним благополуччям»²⁸. Тоді ж у іншому збірнику подібного гатунку з'явилася стаття одеських авторів Н. Межберга та С. Когана, присвячена економічному розвитку та робітничо-селянському рухові на Одещині²⁹. В ній також є інформація про селянський рух в роки Першої світової війни. Вона засвідчує, що останній відбувався тут у руслі тенденцій, характерних для всього південноукраїнського району. Автори відзначають тут помітну активність селян у боротьбі проти великого поміщицького землеволодіння, зростання орендних цін на землю і дорожнечі, підкреслюють масове зростання невдоволених війною, поширення агітації на селі проти війни, царя та його оточення, проти підступності органів поліції тощо. Щоправда, вся ця інформація, взята із жандармських архівів, практично позбавлена конкретного фактичного матеріалу. Попри це, останні дві публікації можна відзначити як перші в Україні, в яких мова йшла про селянський рух саме у роки Першої світової війни.

Загалом же, оцінюючи радянську історіографію напрацьовану протягом 20-х рр. XX ст., відзначимо, що вивчення демократичного руху на селі мало відверто побічний характер, помітно поступаючись ключовим на той час науковим проблемам, якими були вивчення історії Жовтневої революції та радянської держави, а також історії робітничого класу і його передового загону — партії більшовиків. Не сприяв вивченню селянського руху в роки війни і незадовільний стан джерельної бази, недоступність більшості архівів. Проте саме у 1920-х рр. було закладено серйозні підмурки для подальшого якісного вивчення масового селянського руху, який мав місце у роки Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиліття (1918–1928). — К.: Основа, 1996. — С. 21.

² *Решет О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 261.

³ *Хряцёва А.* Крестьянство в войне и революции: Социально-экономические очерки А. Хряцовой. — М.: 14-я типогр. М.С.Н.Х., 1921. — 45 с.

⁴ *Граве Б.* К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны (июль 1914 — февраль 1917 г.): Пролетариат и буржуазия. — М.; Л.: Госиздат, 1926. — 398 с.

⁵ Там же. — С. 208–218.

⁶ Там же. — С. 8.

⁷ Нариси історії архівної справи в Україні / за голов. ред. Ірини Матяж та Катерини Климової. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. — С. 353.

⁸ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. — Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект — Поліграф», 2010. — С. 44.

⁹ Шестаков А.В. (Никодим). Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года. — Ленинград: Прометей, 1927. — 191 с.

¹⁰ Там же. — С. 4.

¹¹ Там же. — С. 119.

¹² Там же.

¹³ Детельніше про це див.: Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. — 1936. — № 3 (76). — С. 3–23.

¹⁴ Шестаков А.В. (Никодим). Указ. соч. — С. 119–120.

¹⁵ Там же. — С. 120.

¹⁶ Там же. — С. 122–123.

¹⁷ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / С.И. Бобылева и др. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. — С. 44.

¹⁸ Шестаков А.В. (Никодим). Указ. соч. — С. 124.

¹⁹ Там же. — С. 125–126.

²⁰ Там же. — С. 127.

²¹ Политическое положение России накануне февральской революции в жандармском освещении // Красный архив. — 1926. — № 4 (17). — С. 3–44.

²² Гоннер С. Большевицкие организации накануне и в первый период февральской революции в Екатеринославе // Летопись революции. — 1927. — № 2 (23). — С. 7–30; Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков в годы войны // Летопись революции. — 1927. — № 2 (23). — С. 180–185.

²³ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. — 1927. — № 2 (23). — С. 31–68.

²⁴ Коган Ем. Из истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник воспоминаний и статей. — Днепропетровск: Издание Днепропетр. истпарта, 1927. — С. 53–76.

²⁵ Там же. — С. 54–56.

²⁶ Там же. — С. 59.

²⁷ Там же. — С. 58.

²⁸ Там же. — С. 55.

²⁹ Межберг Н., Коган С. Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914–1917 гг. (Предпосылки Октября в Одессе) // Октябрь на Одещине: Сборник статей и воспоминаний. К 10-летию Октября. — Одесса: Тип. «Известия» им. Тов. Зиновьева, 1927. — С. 47–123.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2013.

КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ ВРЕМЕН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (достижения советской историографии 1920-х гг.)

В статье рассмотрено достижение советской историографии 1920-х годов в изучении крестьянского движения в Украине времён Первой мировой войны. Проана-

лизированы первые работы русских и украинских учёных, касавшихся этого вопроса. Отмечены трудности и успехи первых исследователей проблемы.

Ключевые слова: война, революция, историография, деревня, крестьянство.

**THE PEASANT MOVEMENT IN UKRAINIAN PROVINCES DURING WORLD
WAR I (achievement of soviet historiography of the 1920s)**

In article achievement of the Soviet historiography 1920s in studying of country movement in Ukraine of times of World War I is considered years. The first writings Russian and Ukrainian scientists concerning this issue have been analyzed. Difficulties and successes of the first researchers of a problem are noted.

Keywords: war, revolution, historiography, village, peasantry.